

## Μνήμων

Τόμ. 8 (1982)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

# ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΩΟΣ

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Φορολογία και δεχρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωρών (15ος-16ος αι.) ● ΑΝΤ. ΛΙΑΚΟΣ: Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. 'Ο πολιτικός σάλλογος «Ρήγας Φεραίος» ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΔΑ: Πολιτισμικοί στρατηγικοί στην 'Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα ● ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΣΣΗ: 'Η συμμετοχή των 'Επτανήσιων στα 'Ορλωφικά (1770) και ή άνειδραση της Βενετίας ● ΛΑΕΚΑ ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ - ΜΠΑΝΙΑ: Τό Καποδιστριακό κόμμα 1832-1833. 'Από τήν ήττα στον παραγκωνισμό και τήν καταδίκη ● Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ: Συγκριτισμός ● ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ: Τό μονόφυλλο του Ρήγα του 1797. Παρατηρήσεις στη νεοελληνική εικονογραφία του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου ● Γ. ΜΟΥΡΕΛΟΣ: 'Η προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τούς συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-'Ιούνιος 1917) ● Η. FLEISCHER: Νέα στοιχεία για τή σχέση Γερμανικών άρχων κατοχής και Ταγμάτων 'Ασφαλείας ● Ε. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ: Τό πρόβλημα των γενεαλογιών στην 'Ιστορία ● Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ: 'Η έμπορικη έταιρική συνεργασία του βενετικού οίκου Ταρωνίτη - Θεοτόκη και των αδελφών Γ. και Θ. Παρηγόραων (1732-1737). ● ΑΡ. Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: 'Ένα άγνωστο έπιστόμιο και μία ελληνική μαρτυρία για τό πέρας του Leake από τή Ταρτάση της Θεσσαλίας ● Γ. ΚΟΚΚΩΝΑΣ: 'Ισοκράτους λόγος τρεις: Φλωρεντία c. 1495 ή Ρώμη c. 1517; Γύρω από μία διάφθορα στον LeGrand. ● Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ: 'Η άσημνη μαρτυρία ● Γ. ΜΠΩΚΟΣ: Συμπληρωματικά στοιχεία σχετικά με τήν πρόταση του Π. Μαρκίδη-Πούλιου για έγκατάσταση τυπογραφείου στα 'Επτάνηρα ● Τ. Ε. ΣΚΑΒΕΝΙΤΗΣ: Βιβλιολογικά Α' ● Χ. ΛΟΥΚΟΣ: 'Η ένδειξη προσόδων κατά τήν Καποδιστριακή περίοδο. ● ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1977

ΑΘΗΝΑ 1980 - 1982

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΛΟΓΟΙ ΤΡΕΙΣ : ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ c. 1495  
'Η ΡΩΜΗ c. 1517; ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΜΙΑ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΣΤΟΝ  
LEGRAND

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.244](https://doi.org/10.12681/mnimon.244)

### Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΚΚΩΝΑΣ Γ. (1982). ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΛΟΓΟΙ ΤΡΕΙΣ : ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ c. 1495 'Η ΡΩΜΗ c. 1517; ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΜΙΑ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΣΤΟΝ LEGRAND. *Μνήμων*, 8, 314-318. <https://doi.org/10.12681/mnimon.244>

Αυτούς τους δύο προύχοντες τῆς Τσαρίτσανης θεωρήσαμε πιθανότερους στήν προσπάθεια ταύτισης μὲ τὸν «λογιώτατο» «Διογένη» τοῦ Urquhart, χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ σταθοῦμε σὲ ἕναν ἀπ' αὐτούς, μὰ καὶ δὲν γνωρίζουμε τὴν ἐπιβίωσή τους τὸ 1830.<sup>30</sup>

Ἴσως ἡ ὑπαρξὴ στοιχείων, ποὺ δὲν εἶναι γνωστὰ σὲ μᾶς, καὶ ἡ ἀνεύρεσή τους στὸ μέλλον, ὀδηγήσουν στήν «ἀποκάλυψη» τοῦ ἀνόνημου «Διογένη» καὶ ἦρωα αὐτοῦ τοῦ ἰδιόμορφου ἐπεισοδίου ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

### ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΛΟΓΟΙ ΤΡΕΙΣ: ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ c. 1495 Ἡ ΡΩΜΗ c. 1517; ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΜΙΑ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΣΤΟΝ LEGRAND

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις ἐπιμελήθηκε μιὰ σειρά ἑλληνικῶν κειμένων (Legrand I 13 - 16, 18 - 20, 58) ποὺ τύπωσε στὴ Φλωρεντία ὁ Lorenzo di Alopa<sup>1</sup> ἀπὸ τὸ 1494 ὡς τὸ 1497. Τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα τῶν ὀκτῶ αὐτῶν βιβλίων, μόνο κεφαλαῖα στὴν ἀρχὴ (1494 - 96), ὕστερα καὶ καλλιγραφικὰ πεζὰ<sup>2</sup> (1496 - 97), σχεδιάστηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Λάσκαρι.<sup>3</sup> Ἀπ' ὅσα ξέρουμε, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν ξαναχρησιμοποιήθηκαν στὴ Φλωρεντία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση τεσσάρων μόνο λέξεων στὸ Hymni et Epigrammata τοῦ Ταρχανιώτη (Legrand III 52) ποὺ τυπώθηκε τὸ 1497 ἀπὸ τὴν τυπογραφικὴ ἐταιρεία Compagnia del Drago ἢ Societas Colubris.

Δεκαεπτὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1514, ὁ Λάσκαρις, ἔχοντας μαζί του τὶς μῆτρες τῶν στοιχείων αὐτῶν, βρισκόταν στὴ Ρώμη ὅπου μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Πάπα Λέοντος Ι' ἱδρυσε τὸ Ἑλληνικὸ Γυμνάσιο, γνωστὸ σὰν Gymnasium Medicum.<sup>4</sup> Γιὰ νὰ καλυφθεῖ μέρος ἀπὸ τὶς διδακτικὲς ἀνάγ-

30. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ προύχοντες, δὲν ἀναφέρονται στοὺς συνδρομητὲς τοῦ βιβλίου τοῦ Μιχαήλου Περιδικάρη, Προδοίκτης εἰς τὸν Ἑρμῆλον ἢ Δημοκριθηράκλειτον, Βιέννη 1817.

1. Ὁ τυπογράφος αὐτός, Βενετὸς τὴν καταγωγὴ, εἶχε ξεκινήσει σὰν ὑπάλληλος στὸ μοναστηριακὸ τυπογραφεῖο τοῦ S. Jacopo di Ripoli τὸ ὁποῖο διαλύθηκε τὸ 1484 ἀφήνοντας στὴ μέση τὴν ἐκτύπωση τῆς μετάφρασης τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὸν M. Ficino· ὁ Alopa τέλειωσε μόνος του τὸ βιβλίον τὸ 1485· ἀπὸ τότε δὲν ξέρουμε τί ἔκανε μέχρι τὸ 1494 ὅποτε ἄρχισε ἡ συνεργασία του μὲ τὸν Λάσκαρι. Βλ. *British Museum Catalogue of books printed in the XVth century...*, London 1908, τ. VI, σ. XVI, 665.

2. R. Proctor, *The printing of Greek in the fifteenth century*, Oxford 1900, σ. 80 - 83 (Ἀναλυτικὴ περιγραφή).

3. Proctor, ὁ.π., σ. 78.

4. Ὁ Πάπας ἦταν γιὸς τοῦ Λαυρέντιου Μέδικου.

κες σχετικὰ μὲ ἀνέκδοτα ἢ δυσεύρετα κείμενα<sup>5</sup> ἰδρύθηκε τυπογραφεῖο, πάντα μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Πάπα. Ἐχει γραφεῖ ὅτι δὲν ξέρουμε ποιὸς ἢ ποιοὶ ἦσαν οἱ τυπογράφοι ποὺ δούλεψαν σ' αὐτό.<sup>6</sup> Βέβαια σὲ κανένα βιβλίο του δὲν ὑπάρχει κάποιο ὄνομα· ὅμως ξέρουμε ὅτι ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης ἦταν ὁ πρῶτος δάσκαλος τοῦ Γυμνασίου,<sup>7</sup> καὶ εἶναι δύσκολο νὰ θεωρηθεῖ ἄσχετος μὲ τὴ δραστηριότητα τοῦ Γυμνασιακοῦ τυπογραφείου.<sup>8</sup> Ἐξ ἄλλου εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Καλλιέργης ἦταν ὁ μόνος τυπογράφος ποὺ εἶχε ὑπ' ὄψιν ὁ Angelo Colocci, ὁ ὁποῖος παρεχώρησε τὸ σπίτι ποὺ στέγαζε τὸ τυπογραφεῖο, ὅταν ἔγραφε στὸν S. Fortiguera τὸ 1511 γιὰ πιθανὴ ἴδρυση Ἑλληνικοῦ τυπογραφείου στὴ Ρώμη, ἐπισημαίνοντας ἀνάμεσα στ' ἄλλα ὅτι ἦταν δύσκολο νὰ βρεθοῦν τυπογράφοι γιὰ νὰ τυπώσουν Ἑλληνικὰ κείμενα σ' αὐτὴ τὴν πόλη.<sup>9</sup>

Ὅπως καὶ νὰ ᾄχει τὸ πράγμα, τὰ στοιχεῖα βγήκαν ἀπὸ τὶς ἴδιες μῆτρες ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὴ Φλωρεντία. Τὸ τυπογραφεῖο δούλεψε τρία χρόνια (1517 - 1519) στὰ ὁποῖα τυπώθηκαν ἔξι βιβλία (Legrand I 56, 57, 59 - 62)· ἔτσι περίπου εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ἔχουμε μιὰ δεύτερη ὁμάδα βιβλίων ποὺ εἶναι τυπωμένα μὲ τὰ ἴδια ἀκριβῶς<sup>10</sup> στοιχεῖα. Παρ' ὅλο ποὺ καὶ στὶς δυὸ ὁμάδες ὑπάρχουν ἀχρονολόγητα καὶ χωρὶς ἔνδειξη τόπου ἢ τυπογράφου, δὲν παρουσιάστηκαν σοβαρὰ προβλήματα ὡς πρὸς τὴν ἔνταξή τους στὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ὁμάδα· μόνο τρία (Legrand I 20, 57, 58) προκάλεσαν κάποιες ἀμφιβολίες.

Ὁ Legrand (I 20) ἀπέδωσε, σωστά, τὸν Χρυσολωρᾶ στὸν Αἰορα καὶ θεώρησε, λανθασμένα, τὸν Πίνακα τοῦ Κέβητος (I 58) σὰν προϊόν τοῦ Γυμνασιακοῦ τυπογραφείου ἀκολουθώντας τὸν Hain<sup>11</sup> (ὡς πρὸς τὸν τόπο

5. Βλ. τὴ σελίδα τίτλου τῶν σχολίων στὸ Σοφοκλῆ (Legrand I 60).

6. Dennis Rhodes, "The printing of a group of Greek books in Rome", *The Library* 31 (1976) 243.

7. Μ. Μανούσκακας, «Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰανὸ Λάσκαρι τῶν πρῶτων μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης στὸν Πάπα Λέοντα Ι'», *Ὁ Ἑρασιστής* 1 (1963) 161 - 163.

8. Δυστυχῶς δὲν κατόρθωσα νὰ βρῶ τὴν ἐργασία τῶν Fr. Barberi καὶ E. Cerulli, "Le edizioni greche 'in Gymnasio medico ad Caballinum montem'", ποὺ ὑπάρχει στὸν τόμο *Atti del Convegno di studi su Angelo Colocci*, Iesi 1972, ἢ ὁποῖα ἴσως φωτίζει τὸ πρόβλημα.

9. P. De Nolhac, "Les correspondants d'Alde Manuce", *Studi e Documenti di Storia e Diritto* VIII (1887 - 88) 271, 297, ἀρ. 43.

10. Proctor, ὅ.π., σ. 118.

11. L. Hain, *Repertorium Bibliographicum...*, Voluminis I pars II.— Stuttgartiae... et Lutetiae Parisiorum 1828, σ. 83 (ἀρ. 4821). Γράφει ὅτι τὸ βιβλίο τυπώθηκε στὴ Ρώμη περὶ τὸ 1500 ἀπὸ τὸν Z. Καλλιέργη.

εκτύπωσης) και τὸν κατάλογο τῆς Bibliothèque Nationale.<sup>12</sup> Ἀργότερα ὁ Proctor<sup>13</sup> ἀντιμετώπισε μὲ ἐπιφύλαξη καὶ τὰ δύο βιβλία· βέβαια μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν δύο μεγάλων καταλόγων ἀρχετύπων (BMC καὶ GW<sup>14</sup>) πῆραν ὀριστικά τὴ θέση τους δίπλα στὰ ὑπόλοιπα τοῦ Alopa. Τὸ τρίτο βιβλίο περιέχει τρεῖς λόγους τοῦ Ἰσοκράτη. Ὁ Legrand (I 57) φαίνεται πὼς ἦταν ὁ πρῶτος βιβλιογράφος ποὺ ἐξέτασε τό, μοναδικὸ ἴσως, ἀντίτυπο τὸ ὁποῖο ἀνῆκε τότε στὸν Γ. Μαυροκορδάτο, καὶ τὸ τοποθέτησε στὸ 1517 ἀποδίδοντάς το στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης. Τὸ 1930 τὸ βιβλίο περιήλθε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, ὅταν ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Μαυροκορδάτου συγχωνευμένη ἐν τῷ μεταξύ μ' ἐκείνη τοῦ Γ. Μπαλτατζῆ, ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸ Δημόσιο. Ὁ ἐπόμενος εἰδικὸς ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὸν μικρὸ καὶ σπάνιο Ἰσοκράτη ἦταν ὁ κ. Dennis Rhodes, ὁ ὁποῖος τὸ 1974 ἄρχισε τὴν ἐκπόνηση ἐνὸς καταλόγου τῶν ἀρχετύπων ποὺ βρίσκονται στὴν Ἑλλάδα.<sup>15</sup> Σὲ δημοσίευσμά του τὸ 1975 ἔγραψε σχετικά: "I have not located another copy and the edition seems to me to be unrecorded: not even Legrand knows of it... Dr. Walton and I attribute the printing to Laurentius de Alopa at Florence about 1495...".<sup>16</sup> Σ' ἓνα δεῦτερο δημοσίευμα τοῦ 1976, ἀφοῦ διορθῶσει τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Legrand λάθος, ποὺ ὄχι μόνον γνῶριζε τὴν ἔκδοσιν ἀλλὰ εἶχε δεῖ τὸ ἴδιο ἀντίτυπο, ἐπαναλαμβάνει: "Legrand 57 and 58 should therefore be regarded as incunables".<sup>17</sup> Στὰ δημοσιεύματα αὐτὰ στηρίχθηκε ἡ διόρθωσις στὸν Legrand τῆς κ. Enro Layton ἢ ὁποῖα ἐπαναλαμβάνει τὴν ἄποψη τοῦ Rhodes: "This book is actually an incunable. It was printed in Florence by Alopa with the type designed by Ianos Lascaris. This type was later used by the Greek College press in Rome as well, hence the erroneous ascription".<sup>18</sup> Φυσικὰ τὸ βιβλίο, ὡς ἀρχετύπο πλέον, περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο Rhodes· ἡ ἀναγραφὴ περιλαμβάνει τὴ δήλωσιν: "An apparently unique copy. Legrand 57, wrongly attributing this edition to the sixteenth century, and to

12. Rhodes, ὁ.π., σ. 243.

13. Ὁ.π., σ. 79 καὶ 118.

14. *British Museum Catalogue of books printed in the XVth century...*, London 1908 - 1971, τ. 1 - 10 καὶ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Berlin 1925 - 38, 1 - 7 καὶ N. Ἰόρκη 1978, τ. 8.

15. *Incunabula in Greece: A first Census*, compiled by Dennis E. Rhodes, München: Kraus International Publications, 1980.

16. D. Rhodes, "Early printed books in Greece", *The Library* XXX ἀρ. 3 (Σεπτ. 1975) 191. Τὸ δημοσίευμα αὐτό, ἀναθεωρημένο, ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ παραπάνω καταλόγου.

17. D. Rhodes, "The printing...", σ. 243.

18. E. Layton, "Greek Bibliography. Additions and corrections (c. 1471 - 1829)", *Θησαυρίσματα* 16 (1979) 107 (ἀρ. 42).

a Greek press in Rome".<sup>19</sup> Ἔτσι, ἡ μετάθεση στὴ Φλωρεντία c. 1495 φαίνεται ὀριστική.

Ὅμως μάταια θ' ἀναζητήσει κανεὶς τὰ καινούργια στοιχεῖα ποὺ προσκομίζονται γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴ διόρθωση· δὲν γράφεται ἀπολύτως τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ παρατέθηκαν. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Rhodes καὶ ἡ Layton στηρίζονται μόνο ἐκεῖ ποὺ εἶχε στηριχθεῖ καὶ ὁ Legrand (ὁμοιότητα τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων) γιὰ νὰ τὸν διορθώσουν. Ὅμως ἡ κατάσταση τῶν στοιχείων ἦταν ἴδια τὸ 1495 - 96 καὶ τὸ 1517, ἀφοῦ ξαναχύθηκαν στὴ Ρώμη, κι αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ *Σχόλια τῶν πάνυ δοκίμων εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα* τοῦ 1517· ἄρα δὲν μποροῦν σὲ τίποτα νὰ βοηθήσουν καὶ πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν ἄλλες ἐνδείξεις.

Μιά προσεκτικὴ ἐξέταση τοῦ βιβλίου, καὶ ἡ παραβολὴ του μὲ τὰ ὑπόλοιπα τῶν δύο ομάδων πείθουν ὅτι ὁ Legrand δὲν εἶχε κάνει λάθος. Τὰ κοινὰ γνωρίσματα τοῦ Ἰσοκράτη μὲ τὰ βιβλία τοῦ Γυμνασίου καθὼς καὶ οἱ διαφορὲς τοῦ ἀπ' αὐτὰ τοῦ Αἰορα εἶναι τόσα καὶ τέτοια ποῦ, πιστεύω, τὸν ξαναφέρνουν στὴ Ρώμη τὸ 1517. Κανένα βιβλίο τοῦ Αἰορα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Καλλίμαχο τοῦ [1497] (Legrand I 14) ποὺ ἔχει μόνον ἓνα, δὲν ἔχει γράμματα - ὀδηγοὺς (guide letters) στὰ κενὰ ποὺ ἀφήνονταν γιὰ τὰ διακοσμημένα μὲ τὸ χέρι ἀρχικά· ἀντίθετα ὁ Ἰσοκράτης ἔχει σὲ ὅλα τὰ διαστήματα, ὅπως ἔχουν καὶ ὅλα τὰ βιβλία τοῦ Γυμνασίου. Κανένα ἐπίσης ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς Φλωρεντινῆς ομάδας δὲν ἔχει σελίδα τίτλου· ἀντίθετα, ἔχουν τὰ βιβλία τοῦ Γυμνασίου. Στὸν Ἰσοκράτη ὄχι μόνον ὑπάρχει σελίδα τίτλου ἀλλὰ εἶναι καὶ ἀρκετὰ εὐγλωττη· μετὰ τὴν ἀναλυτικὴ δήλωση τῶν περιεχομένων λόγων διαβάζουμε: ΕΠΙΤΗΔΕΙΟΙ ΤΟΙΣ ΕΙΣΑΓΟΜΕΝΟΙΣ. Ὅταν στὴ σελίδα τίτλου τῶν σχολίων στὸ Σοφοκλῆ τοῦ 1518 (Legrand I 60) ὑπάρχει ἡ φράση: ad utilitatem communem studiosorum, καὶ ἔχουμε ὑπ' ὄψιν τοὺς στόχους τοῦ τυπογραφείου, δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ συγγένεια ἐνισχύεται· ἡ ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Ἰσοκράτη τὸ 1493 (Legrand I 7) ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶχε ἐξαντληθεῖ στὰ εἴκοσι περίπου χρόνια ποὺ εἶχαν περάσει, δὲν ἦταν ὅ,τι εἶχαν ἀνάγκη οἱ σπουδαστὲς τοῦ Γυμνασίου γιὰ τὴ σχολικὴ χρῆση. Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ ποῦ, ἐνῶ στὰ βιβλία τοῦ Αἰορα βρίσκεται μὲ δυσκολία, ἀποτελεῖ κοινὸ γνώρισμα ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν βιβλίων τοῦ Γυμνασίου, εἶναι μιὰ γραμμὴ στὸ κάτω, κυρίως, περιθώριο τῶν σελίδων· σχηματίστηκε ὅπὸ τις μελανωμένες ἀκμὲς τῆς πατούρας τῶν στοιχείων τῆς τελευταίας γραμμῆς καὶ τὴ χρωστάμε σὲ κάποια τεχνικὴ ἀτέλεια τοῦ πιεστηρίου τῆς Ρώμης. Ὑπάρχει κι αὐτὴ σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς σελίδες τοῦ Ἰσοκράτη.

19. 13 (σ. 48).

Οί παραπάνω ένδειξεις ένισχύονται άποτελεσματικά και άπό την έξέταση του χαρτιού· τουλάχιστον για τον πρώτο αιώνα τής τυπογραφίας, τó χαρτί θεωρείται άπό τή σύγχρονη Βιβλιογραφία <sup>20</sup> πολύτιμο στοιχείο για τον πρόσδιορισμό του χρόνου αλλά και του τόπου έκτύπωσης. Στόν Ίσοκράτη βρίσκει κανείς δύο ύδατόσημα· τó πρώτο (δίκλωνη γοργόνα μέσα σέ κύκλο) πού δέν ταυτίζεται ακριβώς με κανένα άπό τά γνωστά, είναι όμοιο με τó 13886 του Briquet <sup>21</sup> ó όποιος τó τοποθετεί στη Ρώμη τó 1515· φυσικά δέν έχει σχέση με τά ύδατόσημα τών βιβλίων του Αλορα, αλλά δέ στάθηκε δυνατό νά έντοπιστεί ούτε στα άντίτυπα τών βιβλίων του Γυμνασιακού τυπογραφείου πού ύπάρχουν στις Άθηνάϊκές Βιβλιοθήκες. Τó δεύτερο όμως (βούκινο σέ κύκλο) <sup>22</sup> είναι ακριβώς τó ίδιο με τó μοναδικό πού βρίσκουμε στα βιβλία του Γυμνασίου πού τυπώθηκαν τó 1517 - 18 (Legrand I 56, 59, 60).

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ

## Η ΑΣΗΜΑΝΤΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ

Άπό τις πηγές τής πολιτικής ιστορίας του έλληνικού μεσοπολέμου πού έχουν έκδοθει άπουσιάζουν (με σημαντικότερη έξαίρεση τó ήμερολόγιο του Ι. Μεταξά) οί μαρτυρίες πού άποδίδουν τις λιγότερο κολακευτικές όψεις τής δράσης δημοσίων προσώπων.

Άν έξαιρεθούν κάποιες άθέλητες άποκαλύψεις πού όφείλονται στην άφέλεια μάλλον παρά στην ιστορική άντικειμενικότητα τών συγγραφέων τους, τά παραλειπόμενα τών άυτοβιογραφικών άναμνήσεων και τών άγιογραφικών βιογραφιών, βρίσκονται κυρίως σέ άρχεία με προσωπικές άλληλογραφίες. Ή άναφορά στις μαρτυρίες αυτές όταν δέν γίνεται με τή διάθεση του ώτακουστή ένός ιστορικού κουτσομπολιού ή με κάποια άτοπη ήθικολογική πρόθεση, προσφέρουν ένδιαφέροντα στοιχεία για όρισμένα φαινόμενα τής πολιτικής ζωής. Όταν μάλιστα ή συχνότητα του φαινομένου δέν περιορίζεται στις περιπτωσιολογικές ιδιοτυπίες όρισμένων προσωπικοτήτων, τότε είναι δυνατό νά όδηγηθούμε σέ συμπεράσματα με εύρύτερο θεωρητικό ένδιαφέρον.

Οί 20 έπιστολές και σημειώματα του Γεωργίου Κονδύλη προς τον

20. Philip Gaskell, *A new introduction to Bibliography*, Oxford 1979<sup>3</sup>, σ. 319.

21. C. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Leipzig: Verlag von Karl W. Hiersemann, 1923<sup>2</sup>.

22. Briquet, άρ. 7855.